

”תחת אשר לא עבדת את ה’ א-להיך בשמחה ובטוב לבב”: עיון בדִין מצטער במצוות

אביבה נובצקי

מבוא

חיי היום-יום של האדם שומר המצוות מעמידים בפניו התלבטויות רבות באשר למאמצים שישקיע בקיום מצוות למיניהן. ההתלבטויות יכולות לעלות הן באורח החיים הכללי של האדם והן בפרטים הקטנים בהתנהלות היום-יומית. לדוגמה, שמירת כשרות יכולה להעמיד את האדם במצבים חברתיים מורכבים, אך גם התלבטויות נקודתיות הנוגעות למידת ההשקעה במצוות צדקה, לתפילה במניין ולכיבוד הורים וכדומה.

להתלבטויות אלו יש השלכות תאולוגיות ומעשיות, שכן לפעמים האדם חש שעל כפות המאזניים מונח מצד אחד ציות לדבר ה' ולדברי חז"ל, ומן הצד השני ניצבים מחירים כבדים שהאדם עשוי לשלם בפן המשפחתי, הכלכלי, הנפשי ועוד. מאמר זה עוסק בשאלה זו מתוך סוגיה במסכת סוכה שבה קובע רבא "מצטער פטור מן הסוכה". פטור זה שיסודו בגמרא נפסק להלכה בשולחן ערוך, המונה רשימה של הפטורים משיבה בסוכה: "מצטער פטור מן הסוכה, הוא ולא משמשיו; איזהו מצטער, זה שאינו יכול לישן בסוכה מפני הרוח או מפני הזבובים והפרעושים וכיוצא בהם, או מפני הריח" (או"ח תרמ, ד).

לפי ההסבר של השולחן ערוך, פטור מן הסוכה מי שמצטער אפילו בשל זבובים ופרעושים או מן הריח בסוכה. פטור זה מפתיע: האם אנו פוטרים אדם מן הסוכה מכיוון שקשה לו? האם זבובים מתעופפים המצערים את האדם הם סיבה מספקת שהאדם לא יקיים מצוות עשה מדאורייתא של ישיבה בסוכה? ואם נביא את הדברים אד אבסורדום, נוכל לשאול: האם נאמר שאדם המצטער בגלל הצום ביום כיפור לא יהיה חייב לצום?

שאלה מטרידה שעולה בעקבות קיומו של הפטור הזה היא עד כמה ניתן להרחיב אותו. ברוב המצוות לא מוזכר במפורש שאם האדם מצטער הוא פטור מלקיימן. ההפך הוא הנכון, בחלק ניכר מהמצוות נראה שהאדם מוגבל על ידי המצוות. אם אין אוכל כשר, נראה שהיהודי אמור להישאר רעב; אם הוא כהן שהתאהב בגרושה,

לכאורה הוא מנוע מלשאת אותה למרות צערו הגדול. במצוות לא תעשה המגבילות את האדם פשוט שמצטער לא יהיה פטור מהן, שהרי הוא ממש עובר על איסור, אולם האם יש אפשרות להרחיב ולומר שאף במצוות אחרות שייך דין זה ולפטור מצטער גם ממצוות עשה אחרות מדאורייתא?¹

במאמר זה נחקור את הנושא של פטור כללי במצטער במצוות מדאורייתא.² נדון קודם כול במקרה הפרטי של מצטער מן הסוכה, ננסה להבין מהי סיבת הפטור ומהו אופיו. לאחר מכן נשתמש בהבנות הללו כדי לבחון את האפשרות להשליך מדין סוכה על מצטער במצוות אחרות. נמשיך ונעיין במקורות נוספים שבהם מוזכר דין מצטער בנוגע למצוות אחרות וננסה לרדת לעומק הבנת דין זה.

מצטער פטור מן הסוכה

א. מקור הדין

המשנה במסכת סוכה נדרשת לפטורים ממצוות סוכה, כמו שלוחי מצווה, חולים ומשמשיהם³ הגמרא דנה בפטורים למיניהם ושואלת בנוגע לאבל באילו מצוות הוא מחויב ומאילו מצוות הוא פטור⁴ השאלה שחשובה לענייננו היא אם אבל פטור מן הסוכה, שהרי הוא מצטער.

תודתי נתונה בראש ובראשונה לבית המדרש במגדל עוז על הפלטפורמה לכתיבה ועל האפשרות ללימוד במשך שנים. תודה גדולה לרבנית ד"ר מיכל טיקוצ'ינסקי על הליווי בתהליך הכתיבה, על הערותיה המדייקות והמחכימות, וחשוב מכך: על שכיוונה אותי וסייעה בידי לפתח את הרעיון הכללי ולהביאו לידי מאמר כתוב. תודה מיוחדת לחברותיי מרים ישראל, שירי הימלפרב ואיילת פרוליק, שקראו את המאמר והאירו אותו בהערותיהן המעמיקות.

1. במצוות לא תעשה ברור יותר שאי אפשר לפטור מצטער; הרי גם אם אדם מצטער, לא ייתכן שמותר לו לרצוח, וכן ברור שמי שמצטער מלצום ביום כיפור לא יהיה פטור בגלל צערו. לכן נדון רק באפשרות ההרחבה למצוות עשה, שכידוע, ביטול מצוות עשה נעשה לרוב רק ב"שב ואל תעשה" וחמור פחות מעבירה על איסור.

2. נדון להלן רק באפשרות לפטור מצטער ממצוות מדאורייתא. במצוות דרבנן יש מקום להקל יותר בדיני מצטער. במסכת כתובות מובא הדין "ובמקום צערא לא גזרו רבנן" (בבלי, כתובות ס ע"א), שחכמים לא תיקנו או גזרו במקום שבו הגזרה תגרום לצער. עוד דין במצוות דרבנן הביאו חז"ל בסוגיות על איסטניס. במשנה בברכות (ב, ו) מסופר על רשב"ג שרחץ לילה הראשון שמתה אשתו, וכששאלוהו תלמידיו ענה שהוא מתרחץ למרות האבל מאחר שהוא איסטניס. הגמרא (בבלי, ברכות טז ע"ב) דנה במקרה הזה ומסבירה שרשב"ג סבר שאנינות לילה דרבנן, ובאיסטניס לא גזרו רבנן. במקום נוסף הוחרג דינו של האיסטניס: במשנה במסכת יומא (ג, ה) נזכר שמחממים את מי המקווה בבית המקדש לטבילתו של הכהן הגדול ביום הכיפורים, וכאשר מדובר בכהן גדול זקן או איסטניס ניתן לחמם מים לרחצה. גם במקרה הזה הגמרא (בבלי, יומא לד ע"ב) באה לכלל מסקנה שמדובר רק בהיתר דין דרבנן של צירוף. אומנם החרגות אלו של מצטער ואיסטניס בגזרות חכמים שונות מהמקרה של מצטער בסוכה, שכן במקרים אלו חכמים לא תיקנו את האיסור מלכתחילה, לעומת מצוות סוכה, שבה אנו פוטרים אדם מקיום מצוות עשה שעקרונית חלה עליו והוא מחויב בה.

3. משנה, סוכה ב, ד.

4. בבלי, סוכה כה ע"ב.

ואולם ר' אבא בר זבדא בשם רבא בא לכלל מסקנה שאבל חייב בסוכה⁵ הגמרא מעמתת את חיובו של האבל עם הדין "מצטער פטור מן הסוכה":

ואמר רבי אבא בר זבדא אמר רב אבל חייב בסוכה
פשיטא מהו דתימא
הואיל וא"ר אבא בר זבדא אמר רבא⁶ מצטער פטור מן הסוכה האי נמי מצטער
הוא
קמשמע לן ה"מ צערא דממילא
אבל הכא איהו הוא דקא מצטער נפשיה איבעי ליה ליתובי דעתיה (בבלי, סוכה
כה ע"ב).

לכאורה גם אבל נחשב למצטער, ואם כן, מן הראוי לפטור מן הסוכה גם אותו. על כך הגמרא משיבה שיש הבדל בין אבל למצטער: אבל הוא "דקא מצטער נפשיה", הוא שגורם לצער של עצמו, ולכן עליו ליישב את דעתו, ואילו פטור מצטער מן הסוכה הוא פטור המיוחד למקרה שבו הצער הוא "צערא דממילא". אמירה זו מפתיעה. מתי צער נחשב לגיטימי ונכלל בדין מצטער, ומתי אנו עוצרים ואומרים שעל המצטער ליישב את דעתו?⁷ לא זו אף זו, אבלות נראית לנו בפשטות צער כן ועמוק שהיה צריך להכיר בו כצער הפוטר מן הסוכה. כדי להבין את ההבדל בין המצטער לצער האבלות וכדי לדייק מי נחשב מצטער נצטרך לברר את משמעות המושג "צערא דממילא" שהגמרא נוקטת.

בהמשך הגמרא מובאים עוד כמה דינים שיכולים לעזור לנו לחדד מיהו המצטער.⁸ הגמרא מבדילה בין פטור חולה, שהוא ומשמשי פטורים, לבין פטור מצטער, שרק הוא פטור ואילו משמשיו חייבים. אם כן, נראה שחולה אינו מוגדר מצטער, אחרת גם משמשיו של מצטער היינו פטורים, כשם שמשמשי חולה פטורים.

עד כה הגדרנו שחולה ואבל אינם מוגדרים מצטער. באילו מקרים אפוא אמור דין מצטער? דין מצטער נזכר במקום נוסף במסכת סוכה,⁹ ושם מובא הדין בצירוף דוגמה:

5. בשולחן ערוך (יו"ד שצט, א) כתוב להלכה שהחג מפסיק אבלות. אך אם מת בתוך הרגל או לא הספיק לנהוג אבלות קודם הרגל, דברים שבצנעה נוהגים. ונראה שכוונת הגמרא ב"אבל" היא לאדם שאינו מתאבל בחג אלא נוהג דברים שבצנעה.

6. במרבית הכתבי יד (הספרייה הבריטית 400, מינכן 95, ביהמ"ל 1608, אוקספורד 2677, וטיקן 134) וכן בגרסת הרי"ף מובאת האמירה של "מצטער פטור מן הסוכה" בשם רבא, כמו שנמצא בגמרא ב"ב"ב ע"א. בדפוס וילנא נדפס בשם רב ולא רבא.

7. יש מחלוקת בראשונים כיצד להבין את המילים "איבעי ליה ליתובי דעתיה". האם חובה עליו ליישב את דעתו או שהוא יכול ליישב את דעתו? ראו רש"י לסוכה כה ע"ב, ד"ה 'מביעי', וכן ריטב"א לסוכה כה ע"ב, ד"ה 'הא דאמרינן' ואת המחלוקת שלהם, המובאת להלן בסעיף 'הסבר ב: צער כמצב קיומי'.

8. בבלי, סוכה כה ע"א.

9. שם. אלו שני המקרים היחידים במסכת סוכה שמוזכר בהם דין "מצטער פטור מן הסוכה". מלבד זאת הדין מוזכר רק במסכת עבודה זרה (ג ע"א), ושם מסופר שהגויים מצווים לקיים מצוות סוכה, הקב"ה מביא עליהם חמה, והם מצטערים ומבעטים בסוכותיהם. על זה שואלים, שהרי רבא אומר שמצטער פטור מן הסוכה, ולכן גם הם אמורים להיות פטורים. מלבד סוגיות אלו אפשר לשאול אם הדין של ירדו גשמים, שמוטר לפנות "משתסרר המקפה", קשור לדין מצטער: האם זה דין אחר או שהוא נובע מאותו טעם? כמו

רבא מתיר לר' אחא בר אדא לאכול מחוץ לסוכה משום שיש בה ריח רע, "סירחא דגרגישתא"¹⁰. הגמרא מסבירה שרבא מתיר את היציאה מן הסוכה במצב כזה מפני שהוא סובר שזהו מקרה של מצטער שפטור מן הסוכה. אם כן, ריח רע בסוכה הוא מקרה של "צערא דממילא" ושל מצטער שפטור מן הסוכה. נצטרך לשאול מה מאפיין את הצער הזה ואילו עוד מקרים ייחשבו דומים לו וייכללו אף הם בהגדרת מצטער.

עלינו מוטל להגדיר ולהמשיג מיהו המצטער, אבל מעבר לזה יש חידוש בעצם הצעת הדין של פטור מצטער שלא נזכר חוץ מבמקרים הללו לרוחבה של מסכת סוכה, והוא גם אינו נזכר כפטור משום מצווה אחרת. מה מקורו של דין זה? ומדוע לפטור את מי שמצטער בקיום המצווה? בדרך כלל אנחנו יוצאים מנקודת הנחה שצריך להתאמץ בקיום המצוות. למה איננו אומרים למצטער שינסה ליישב את דעתו, כפי שהאבל התבקש לעשות?

ב. הסבר דין "צערא דממילא"

הסבר א: צער מחמת הסוכה

בראשונים יש מחלוקת אשר להגדרת מצטער. כאמור, אדם מוגדר מצטער הפטור מן הסוכה במקרים שבהם יש לאדם "צערא דממילא". רוב הראשונים, ובהם רש"י ורמב"ם, מסבירים כי "צערא דממילא" הוא צער שבא מחמת הסוכה.¹¹ רש"י מפרש: "שהסוכה מצערתו כגון חמה או צינה או סירחה בדברים שסיכך בהן" (סוכה כה ע"ב, ד"ה 'צערא דממילא'). לפי השיטה הזאת יוגדר האדם מצטער אם הישיבה בסוכה היא הגורם לצער, ואם יצא מן הסוכה, הגורם לצער מסתלק והוא כבר לא יהיה שרוי בצער.

פירוש זה מתיישב עם סיפורו של רב אחא בר אדא, שהצטער משום "סירחא דגרגישתא", סירחון שנבע מן האדמה שבקרקעית הסוכה. זהו פטור ספציפי מאוד לצער הבא מחמת הסוכה, אך כל צער אחר שהאדם שרוי בו ואינו קשור לסוכה, צער שהאדם יחוש בין שיהיה בסוכה ובין שיהיה בבית, אינה פוטרת אותו. לכן אבל ששרוי בצער מחויב ליישב את דעתו ולקיים את מצוות סוכה.

הסבר ב: צער כמצב קיומי

דעה אחרת ובה הסבר אחר לדין מצטער מובאת בדברי הרי"ד. הרי"ד מתקשה לקבל את ההסבר של צער שנגרם מן הסוכה עצמה, שכן מן הראוי היה לדרוש מן האדם לבנות

כן בסיפור על רב יוסף ואביו מסופר שנשבה רוח ונפלו קיסמים על האוכל, ורב יוסף ביקש שיפנו והסביר שהוא "אנינא דעתאי", ולכן בעבורו זה כמו משתסרח המקפה (בבלי, סוכה כט ע"א). גם מהסיפור נראה שאולי רב יוסף נכנס בגדר מצטער, אך אין בגמרא שם שימוש בביטוי הזה.

10. רש"י הסביר שסירחא דגרגישתא הוא הריח של הקרקע הלבנה שהיו טחין בה את קרקעית הסוכה (סוכה כו ע"א, ד"ה 'סירחא').

11. רמב"ם, הלכות שופר וסוכה וולוב ו, ב; אור זרוע, סוכה רצט; רבנו יהונתן על הרי"ף יא ע"ב בדפי הרי"ף; ר' אברהם מן ההר, סוכה כה ע"ב.

סוכה שלא תגרום לו צער, וכך יתחייב במצווה.¹² עוד קושי שמעלה הרי"ד הוא מעצם הקביעה של הגמרא המשווה בין חולה למצטער. שניהם פטורים מן הסוכה לדברי הגמרא, אולם בחולה פטור לא רק אותו אלא גם את משמשו, ואילו מצטער - רק הוא פטור. דא עקא, אם פטור מצטער נוגע לסבל שנגרם מהסוכה, ממילא אין סיבה לפטור אלא את מי שמצטער, בין שהוא המשמש ובין שהוא מי שמשמשים אותו, ומי שאינו מצטער אינו פטור. אם כן, מה הוסיפה לנו הגמרא בהשוואה זו?¹³

הרי"ד חולק אפוא על הגדרת רש"י וסובר שהצער הפוטר מן הסוכה אינו צער שמקורו בסוכה עצמה אלא צער בעלמא, חלישות כללית שמקשה עליו לשהות בסוכה אך אינה חולי של ממש עד שיש לו צורך במשמשים. וזה לשונו: "ונראה לי דהאי מצטער לא מחמת הסוכה הוא, אלא בלא הסוכה היה מצטער [...] אבל מצטער אינו חולה שצריך רפואה אלא חלישות בעלמא נקטיה" (פסקי רי"ד, סוכה כו).

נראה שהריטב"א הולך בשיטת הרי"ד ומרחיב את מסקנתו לכל צער, וכדבריו: "צערא דעלמא" (סוכה כה ע"ב, ד"ה 'הא דאמרינן'). ונראה שגם לדעתו אין קשר כלל בין הצער הפוטר מן הסוכה לשיבה בסוכה. לדבריהם נצטרך לשאול למה אבל אינו פטור, למה עליו כתוב "איבעי ליה ליתובי דעתיה"? הריטב"א מביא בשם מורו: "הא דאמרינן באבל (רבתי) דמיבעי ליה ליתובי דעתיה, פירש מורי נר"ו שכך ראוי שלא לפוטרו מן הסוכה כדי שיתנחם ומייתב דעתיה לה, מה שאין כן בצערא דעלמא לא מיתבא דעתיה" (שם).

נראה מדברי מורו של הריטב"א שחכמים סברו שהסוכה, הישיבה בה, שמחת החג וכן שיחתו של היושב בסוכה עם אנשים נוספים, כל אלו בכוחם לפוגג משהו מן האבלות וליישב את דעתו של האבל, ולכן לא פטרו אותו, כי הסוכה היא שתיישב את דעתו, ולזה כוונת הגמרא בדברים "איבעי ליה ליתובי דעתיה". לעומת זאת במקרה של צער אחר לא תעזור הסוכה ליישב את דעתו של המצטער, והוא עדיין יהיה שרוי בצער, ולכן הוא פטור.

אם כן, ייתכן שלשיטת הריטב"א אבל שאינו מסוגל ליישב את דעתו יהיה פטור מן הסוכה, וכך אכן כתב המגן אברהם בשם ספר התניא: "וכתוב בספר תניא אם המת היה חביב כל כך שאין יכול להסירו מלבו פטור" (או"ח תרמ, ה). בדומה, מי ששרוי בדיכאון מחמת האבל ככל הנראה לא יוכל ליישב דעתו בסוכה, ולכן יהיה פטור. לפי זה החילוק בגמרא בין דין אבל לדין מצטער הוא חילוק בין מקרה שבו הסוכה תעזור לאדם להתאוושש מן הצער ובין מקרה שהסוכה לא תועיל בכך. כאשר אנו חושבים שהסוכה יכולה להועיל לאדם לצאת מן הצער, אנו מחייבים אותו לקיים את המצווה, אבל אם הסוכה אינה מועילה, והוא ימשיך להיות בצער, הוא פטור מן המצווה.

12. פסקי רי"ד, סוכה כו.

13. קושיה נוספת עולה בדברי המהרי"ק (שו"ת מהרי"ק קעח): אם מדובר פה על שהסוכה מצערתו, ההקבלה בין צער מסוכה לבין צער האבל אינו ברור. הרי משהו שהסוכה מצערתו, אם יצא מהסוכה, כבר לא יהיה שרוי בצער, אך לאבל לא יעזור לצאת מסוכה. אם כך, מה הייתה ההווה אמינא לפטור את האבל? בדף על הדף (סוכה כה ע"ב) מובא בשם ה"כרם שלמה" שאפשר שסתם סוכה היא ז' על ז' ואין בה די מקום לכל המנחמים, ולכן גם לאבל יש יותר צער בתוך הסוכה.

ובכן, זוהי המחלוקת שבין רש"י ובין הרי"ד והריטב"א בהגדרת מצטער: רש"י סבור שמצטער הוא צער הנגרם מן הסוכה, ואילו הרי"ד והריטב"א סבורים שמצטער הוא מי שסובל מחולי מועט או חלישות ("צערא בעלמא"). נוסף על כך הם חולקים בהבנת ההבדל בין מצטער לאבל. לדעת רש"י אבל חייב משום שהוא מחויב ליישב את דעתו, ואילו מצטער פטור (משום שיש לו צער הנובע מן הסוכה). לעומת זאת לשיטת הריטב"א אנו מחלקים בין אבל, שהסוכה אולי תועיל לו לצאת מהצער, לבין מצטער, שימשיך להיות שרוי בצערו גם בסוכה. נראה לשיטת רש"י שאנו בוחנים אם הסוכה מצערת, ואילו לשיטת הרי"ד והריטב"א אנו בוחנים אם הסוכה תגרום לצער להתיישב או לא. מחלוקת זו מחייבת הצעת כמה כיוונים באשר לטעמו של פטור המצטער.

ג. טעם הדין

תשבו כעין תדורו

בעלי התוספות על אתר מסבירים: "וכן מצטער דפטרו לעיל מן הסוכה היינו מ'תשבו כעין תדורו' דאין אדם דר במקום שמצטער" (בבלי, סוכה כו ע"א, ד"ה 'הולכי דרכים'). לפי שיטת התוספות, הפטור של מצטער בסוכה נלמד מן הפסוק "בְּסֻכֹּת תֵּשְׁבוּ שְׂבַעַת יָמִים" (ויקרא כג, מב). המילה "תשבו" שבפסוק מלמדת שיש דין מיוחד בסוכה שהסוכה צריכה לאפשר ישיבה נוחה, כמו מגורים, "תשבו כעין תדורו", ומכאן הסיקו בעלי התוספות שפטור מצטער הוא פטור ייחודי למצוות סוכה.¹⁴ הנצי"ב מוכיח שבעלי התוספות סוברים כשיטת רש"י שמדובר רק על מקרה שבו הצער בא מחמת הסוכה, שכן רק במקרה כזה אפשר לומר שהישיבה בסוכה לא תהיה כשישיבה בבית, שהרי בבית אינו מצטער.¹⁵ זו גם הסיבה שבמקרה שיש לו "צערא בעלמא", אינו פטור מן הסוכה למרות הצער, שכן ישיבתו בסוכה אינה משנה דבר, וצערו יתקיים גם בבית. לכן ישיבתו בסוכה דומה לישיבתו בבית, והדין של "תשבו כעין תדורו" מתקיים.

דברים אלו מתיישבים עם שיטת רש"י, אך אם נסביר כשיטת הרי"ד, שהמצטער בסוכה הוא בכל מקרה של צער בעלמא וכולל מצב של חולשה שימשיך להתקיים גם בבית לאחר היציאה מן הסוכה, יוצא לשיטת הרי"ד שהוא "יבטל מצות סוכה בחנם".¹⁶ אם כן, נצטרך לתת טעם אחר לדין כפי שמסביר אותו הרי"ד.

"למען ידעו דרתיכם"

הט"ז מציע מקור שונה לפטור מצטער, וטעם זה תואם את גישת הרי"ד. הצעתו היא שהפטור נובע מן הפסוק "לְמַעַן יֵדְעוּ דִרְתֵיכֶם כִּי בְּסֻכֹּת הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (ויקרא כג, מג): "ויש לומר דסלקא דעתך דטעמא דפטור במצטער משום דעיקר מצות סוכה להזכיר ענין הסוכה שנאמר 'כי בסוכות הושבת' וזה המצטער הוא טרוד בצערו ואינו שם על לבו לזה על כן הוא פטור" ((או"ח תרמ, ח).

14. הביטוי "תשבו כעין תדורו" נזכר בבבלי, סוכה כו ע"א.

15. מרומי שדה, סוכה כה ע"ב.

16. כפי שמקשה הט"ז ((או"ח תרמ, ז).

לפי פירוש הט"ז, כל מצטער שטרוד בצערו אינו יכול להתכוון כראוי לזכור את הסוכות שישבו בהן ישראל במדבר, ועל כן הוא מנוע מלקיים את הדיון של "למען ידעו דרתיכם", ולכן הוא פטור. מבחינה מהותית אין למצטער יכולת לקיים את המצווה במלואה. המצב הזה של חוסר ריכוז יכול לקרות רק בצער בעלמא, כשהטרדה של האדם קיומית ואינה קשורה לסוכה ובאה לידי ביטוי גם במצב של ישיבה בסוכה. דווקא במקרה שהסוכה היא שמצרת אותו הוא חושב על הצער שנגרם לו מן הישיבה בסוכה וממילא זוכר היטב שהוא יושב בסוכה.¹⁷

כל האזרח בישראל

עוד הסבר לשיטת הרי"ד נמצא בריטב"א בשם הרמב"ן, שלדבריו לומדים מן הפסוק "כל האזרח גישראל ישבו בפסח" (ויקרא כג, מב) שרק מי שעונה על הגדרת "אזרח", קרי אדם חופשי שלו ורענן מחויב במצוות סוכה.¹⁸ לפי זה, קיום מצוות סוכה תלויה בשלוות נפש מספקת, ואילו מצטער (מכל שצער שהוא) אינו במצב זה.

"ושמחת בחגך"

הסבר רביעי לדיון מצטער מביא ה"בנין שלמה"¹⁹ בשם מורו הרב יוסף מווילנא:²⁰

ואמנם אני מסתפק בזה לפי מה ששמעתי מכבוד הגאון האמיתי המפורסם מו"ה יוסף נ"י מפ"ק ווילנא שעלה בדעתו ליתן טעם על התורה דפטרה מצטער מן הסוכה, משום דעומד כנגדו מצות עשה דשמחת יו"ט דכתיב ושמחת בחגך דמצוה לשמוח ביו"ט, ואם יצטער עצמו ויאכל בסוכה או דיישן בסוכה יבטל למצות עשה דשמחה (בנין שלמה מז).

אם כן, הרב יוסף מווילנא אומר שאחת המצוות החשובות בחג הסוכות היא מצוות שמחה, ומי שיצטער כשהוא נכנס לסוכה לא יוכל לקיים את מצוות השמחה, ולכן הוא פטור מסוכה, כדי שיוכל לשמוח בחג.²¹ בהמשך דבריו הבנין שלמה מביא את קושיית

17. ההבנה הזאת, שמקרי צער מחמת הסוכה יחייבו את האדם להמשיך לשבת בסוכה משום שעדיין יש לו כוונה לשבת בסוכה, דורשת עיון. הרי הדוגמאות שמובאות בגמרא (בבלי, סוכה כו ע"א) הן דווקא דוגמאות של צער מחמת הסוכה. רבא התיר לרב אחא בר אדא לישון מחוץ לסוכה משום שריח קרקעית הסוכה ציער אותו. בניגוד למסקנה מדברי רבא, לכאורה לדברי הט"ז ריח רע בסוכה לא יפטור את המצטער ממנו, משום שהוא עדיין זוכר שהוא יושב בסוכה. קושיה זו על דברי הט"ז עשויה לבוא על פתרונה מתוך דבריו, שהרי הט"ז סובר שיש שני סוגי צער שפוטרים: גם צער מחמת הסוכה וגם צער בעלמא, ורק בנוגע לצער בעלמא הסביר הט"ז שהסיבה לפטור במצב צער כזה היא חוסר היכולת להתרכז ולהתכוון לישיבה בסוכה.

18. ריטב"א, סוכה כו ע"א בשם הרמב"ן. הרמב"ן בפירושו (ויקרא כג, מב) אומר כי "כל האזרח" בא להוציא את מפרשי ימים והולכי על דרך שאינם כאזרח רענן בביתו. המילה מצטער אינה נמצאת לפנינו בפירוש הרמב"ן, אך הריטב"א הביאו. הסבר מורחב יותר מובא בלבוש (או"ח תרמ, ד). הנצי"ב במרומי שדה (סוכה כו ע"א) אומר במפורש ששיטת הריטב"א, שפוטרת בשל הדרשה של "האזרח", היא בכל צער, משום שעצם העובדה שהוא אינו נחשב אזרח רענן פוטרת אותו אף אם גם בבית יהיה שרוי בצער.

19. הרב שלמה בן ישראל משה מווילנא.

20. הסבר זה מובא גם בדברי ה"לב שמחה" לסוכות תשמ"ג.

21. הבנין שלמה מקשה: "דאף דמצטער לפי שעה מן המצוה מ"מ שמח הוא שמקיים מצות קונו ואין לך

השאגת אריה, שהשמחה היא רק מדרבנן, ואיך מצווה מדרבנן דוחה מצווה דאורייתא?! ואף אם נאמר ששתי המצוות הן מדאורייתא, מניין לנו שמצוות שמחה דוחה את מצוות סוכה? לפתרון שאלתו אפשר להציע שמצוות סוכה מתקיימת אם נעשית בשמחה. ואם כן, מצוות שמחה אינה דוחה את מצוות סוכה, אלא שכאשר אדם שרוי בצער הוא אינו יכול לקיים את מצוות סוכה בשלמותה. לפי זה יהיה המצטער פטור בשל "צער" בעלמא, ולא דווקא בשל צער שבא לו מחמת הסוכה. כל צער מונע ממנו את האפשרות לקיים את מצוות סוכה.

ראינו כי יש מחלוקת בראשונים בנוגע להגדרת מצטער: אם הפטור הוא דווקא כשהסוכה מצערתו או שהפטור הוא דווקא כשיש לאדם צער בעלמא. מחלוקת זו משפיעה על מקור הפטור וטעמו. הצגנו ארבעה טעמים המבטאים דינים שונים של מצוות סוכה: "תשבו כעין תדורו" - אין אדם דר במקום שמצטער, "למען ידעו דרתיכם" - נדרשת כוונה מיוחדת לישיבה בסוכה, והיא אינה מתקיימת כשמצטער וטרוד, "כל האזרח בישראל" - רק אזרח רענן מחויב בסוכה ולא המצטער, ו"ושמחת בחגך" - מצוות שמחה מיוחדת בסוכות, ואינה מתקיימת כשהאדם מצטער ועצוב. אפשר להציע שהמחלוקת הללו משליכות על דין מצטער ועל האפשרות להרחבתו למצוות אחרות מלבד סוכה.

ד. הטעמים: בסיס להרחבה למצוות נוספות

לשיטת רש"י, שמצטער הוא במקרה של צער מחמת הסוכה, נראה שזהו דין מיוחד השייך רק במצוות סוכה. כפי שראינו בהסבר התוספות לשיטת רש"י, הדין נלמד מהפסוק "בסכת תשבו שבעת ימים", ונראה אפוא שזה שייך רק במצוות ישיבה בסוכה.

הריטב"א בשם הרמב"ן וכן הט"ז נסמכים אף הם על פסוקים שעוסקים במצוות סוכה, אך מהותית ההסבר שלהם מאפשר הרחבה. לשיטת הט"ז, הסיבה שמצטער פטור היא שהוא אינו יכול לקיים את תכלית המצווה, משום שהמצווה דורשת ממנו כוונה שאין לו. אם כן, נצטרך לשאול אם פטור מצטער יורחב למצוות אחרות מלבד סוכה שיש בהן חיוב מיוחד להתכוון למצווה. ואף לדברי ר' יוסף מווילנא, שהפטור של מצטער קשור עם מצוות השמחה, יש לבחון אם פטור זה יורחב אף למצוות נוספות המחייבות שמחה.

כלומר, האם יש מקרים שבהם נאמר שהצער מונע את עצם קיום המצווה, ואז המצטער לא יכול לקיים אותה בשלמותה, ולכן הוא פטור (או אולי אפילו נחשב אנוס)?

הרמב"ן דורש את המילים "כל האזרח בישראל", שנזכרות בהקשר של סוכה, ומבאר שמן הביטוי הזה נגזרת דרישה מיוחדת בנוגע לחג הסוכות, והיא שנהיה שלווים ורעננים. אך האם אפשר לומר שיש דרישה כזאת גם במצוות אחרות שנזכר בהן הביטוי אזרח, וגם בהן נפטור את המצטער (שאינו שלו ורענן)?²² בעורף השאלה מקננת שאלה

שמחה גדולה כשמחה שאדם שמח בקיום המצוה, ולכן אומר שלא שייך לומר שמצטער פטור מן הסוכה אלא "דע"י הקיום המצוה יגיע לו יותר שמחת הנפש מיושב בטל מן המצוה".

22. צריך עיון אם דרשת הרמב"ן היא על כל הביטוי "כל האזרח בישראל", דווקא על המילה "האזרח" בה"א הידיעה או על המילה "אזרח" בכלל. אם נאמר שעל המילה "האזרח" או "אזרח", אולי אפשר להרחיב את

נוספת, נועזת יותר, מה מייחד את המצוות הללו שנזכר בהן הביטוי "אזרח" שדווקא בהן יש דרישה לקיימן "שלו ורענן". והיות שמצוות אלו אינן מתייחדות באפיונים שעשויים להסביר את הדרישה, נוכל לתהות: האם עמדה נפשית כזו של "שלו ורענן" נדרשת למעשה בכל המצוות?

הרחבות אפשריות לדין מצטער

א. פטור מצטער ממצוות הדורשות שמחה

המשנה הראשונה במסכת חגיגה דנה בשאלה מי חייב במצוות ראייה ומי לא, ונמנים בה האנשים הפטורים בדרך כלל, כגון חירש, שוטה וקטן. מלבדם נמנית גם פטורים ייחודיים: "והחולה והזקן ומי שאינו יכול לעלות ברגליו" (חגיגה א, א). הגמרא מבררת את מי אנו באים לרבות באמירה של "מי שאינו יכול לעלות ברגליו":

ושאינו יכול לעלות ברגליו לאתווי מאי? אמר רבא: לאתווי מפנקי, דכתיב כי תבאו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמס חצרי (בבלי, חגיגה ד ע"א-ע"ב).

אם כן, רבא מבאר שמדובר במפונקים, והם פטורים מלעלות לרגל, ומקשר זאת לפסוק בישעיהו "מִי בִקֵּשׁ זֹאת מִיְדְּכֶם וְרַמֵּס חֲצָרָי" (ישעיהו א, יב). רש"י על אתר מסביר שהמפונקים שרבא מדבר עליהם הם אנשים שאינם מסוגלים להסיר את המנעלים מרגליהם (חגיגה ד ע"ב, ד"ה 'מפנקי'). פינוקם זה עומד בסתירה לדין שהעולה להר הבית אסור לעלות במנעלים, ועל כן המפונקים פטורים מלעלות לרגל.

דין זה מעורר פליאה. האם מצאנו שפינוק פוטר ממצוות? למה איננו מצפים שיתגבר על הפינוק שלו? והרי זו מצווה דאורייתא; מניין לרבא שניתן לפטור מפונקים ממצווה מן התורה?

הראשונים על הדף אינם דנים בשאלה זו, אך נוכל להציע הסבר אפשרי לנוכח מה שראינו לעיל בדין מצטער בסוכה. בניגוד למה שנראה, שפטור מצטער בסוכה הוא ייחודי לסוכה ופטור מפונק בעלייה לרגל ייחודי לעלייה לרגל, וכל אחד מהם נגזר בדרשה מן הציווי הנקודת, אפשר להציע שמדובר בפטור עקרוני ושיטתי שמימושו שונה מעט בשתי המצוות.²³

שני הדינים באים לבטא שצער פוטר מן המצווה. הסבר זה מתיישב עם הפטורים המיוחדים הנוספים שיש בשתי המצוות הללו, כגון פטור חולה (אף שאין בו סכנה),

דרשת הרמב"ן ולהחילה גם על מצוות אחרות.

23. הראינו לעיל את מגוון האפשרויות ללימוד "מצטער" בסוכה מפסוקים שונים. במסכת חגיגה (ג ע"א) הדרשה של מפונקים נלמדת מהמילה "רגלים": המילה רגלים באה להוציא את מי שאינו יכול לעלות ברגליו, ורבא מפרש שהוא המפונק.

שבדרך כלל חייב במצוות.²⁴ מכנה משותף זה מלמד שאולי יש קשר בין שתי המצוות. עוד נקודה שראויה לתשומת לב היא שבשתי הסוגיות רבא הוא בעל השמועה והוא שפוטר הן את המצטער מסוכה והן את המפונק מעלייה לרגל. שימת לב לכך שמדובר באותו אמורא מעלה חשד שמדובר בשיטה ייחודית של פטור מצטער במצוות התובעות שמחה.

הבסיס לכך שבמצוות עלייה לרגל נדרשת שמחה יכול להימצא בדברי הירושלמי במסכת חגיגה, שלפיו פטור חולה מלעלות לרגל קשור בציווי על השמחה: "חולה - דכתיב ושמחת" (ירושלמי, חגיגה א, א). נראה שאפשר להחיל את ההסבר הזה גם על המצטערים (המפונקים): אדם המצטער שעולה לרגל אינו מסוגל לקיים את מצוות "ושמחת", ולכן הוא פטור מקיום המצווה. חלק מהותי מקיום מצוות עלייה לרגל, ואולי גם מקיום מצוות סוכה, הוא השמחה הנצרכת בחג, ולכן אדם שאינו נמצא כרגע במקום שבו הוא שמח פטור ממצוות הללו משום שהוא אינו מסוגל לקיים אותם כראוי.

לאור זאת נוכל להעלות סברה שגם במצוות אחרות שדורשות שמחה כחלק מהמצווה יהיה המצטער פטור משום שהוא בעצם אינו יכול לקיים את המצווה כראוי.

ב. פטור מצטער במצוות הדורשות כוונה

מעבר לפטור שנזכר במצוות סוכה ובמצוות עלייה לרגל אין בגמרא עוד מקרים שבהם אדם פטור ממצווה מאחר שהוא מצטער, אך בדברי הרמב"ם בהלכות תפילין יש דוגמה נוספת:

מצטער ומי שאין דעתו מיושבת ונכונה עליו פטור מן התפילין שהמניח תפילין אסור לו להסיח דעתו מהן (הלכות תפילין ד, ג).

הכסף משנה על אתר מביא ראייה לדין זה מהמדרש: "שהיה חושש בראשו לא היה מניח תפילין של ראש משמע דמצטער פטור מהתפילין".²⁵ נראה שמקור המדרש שלו הוא בירושלמי על ר' יוחנן: "ר' יוחנן בסיתוא דהוה חזיק רישיה הוה לביש תרויהון ברם בקייטא דלא הוה חזיק רישיה לא הוה לביש אלא דאדרעיה" (ירושלמי, ברכות ב, ג). בסיפור בירושלמי מתואר שר' יוחנן היה מניח תפילין של ראש רק בחורף, שכן בקיץ נגרם לו סבל רב מהנחת תפילין של ראש בשל החום. בפירוש עלי תמר על הירושלמי מוסבר שר' יוחנן לא נמנע לגמרי מהנחת תפילין של ראש בקיץ, אלא שהוא צמצם את הנחת התפילין של ראש לזמן קריאת שמע ותפילה, ורק לא היה מניח אותן כל היום. לכן קשה להסיק מן הירושלמי שלהלכה יש פטור גורף מתפילין במצב של צער, ובכל זאת מדברי הרמב"ם ברור שיש לפטור מצטער מהנחת תפילין אף שמדובר במצווה מדאורייתא.

24. משנה, סוכה ב, ד; משנה, חגיגה א, א.

25. בהמשך דבריו הוא אומר שהראיה אינה חזקה משום שבמדרש מדובר על צער מחמת התפילין, ואילו הרמב"ם מדבר על צער כללי, ולכן הוא אומר שזה רק קצת סמך.

גם פה עולה השאלה מדוע לפטור את המצטער מן התפילין. מדברי הרמב"ם נראה שדין זה נובע מהכוונה הנצרכת בתפילין. היסח הדעת בתפילין נאסר, ועל כן יש לפטור מצטער מן התפילין. הב"ח מקשר בין מצטער בתפילין ובסוכה, והציץ אליעזר מרחיב ומסביר ששניהם קשורים לבעיה של היסח הדעת.²⁶ בסוכה מפני שנאמר במפורש "למען ידעו דרתים כי בסכות הושבתי", ומכאן שצריך לזכור בסוכה שהקב"ה הושיב את בני ישראל בסוכות, ואילו בתפילין יש מצווה מיוחדת שגם שם אסור להסיח את הדעת מהתפילין.²⁷ נראה שאולי אפשר להרחיב את דין מצטער בכל מצווה שיש בה צורך בכוונה מיוחדת: מצטער אינו מסוגל ליישב דעתו די שיוכל להתרכז במצווה, ולכן הוא אינו מסוגל לקיים את המצווה.

ראינו אפוא שתי סיבות אולי לפטור מצטער ממצוות מסוימות: במצוות הדורשות שמחה או כוונה מרובה כחלק מקיומן יהיה מצטער פטור משום שאין לו אפשרות לקיים את המצווה בשלמותה. ואם כן, מצאנו ראייה שפטור מצטער אינו נקודתי והוא נמתח על פני מצוות נוספות, אף כי לא על כלל המצוות.

ג. מצטער פטור מן המצוות

עד כה עסקנו בהרחבת פטור מצטער למצוות מסוימות אחרות, אך כפי שהצענו קודם, אולי אפשר להרחיב מעבר להן ולומר **שבכל המצוות שייך פטור מצטער**, כעין בניין אב: כמו שבסוכה מצטער פטור, כך גם בשאר המצוות נפטור את המצטער. למעשה השאלה נשאלת בשני רבדים, הרובד האחד הוא הרובד ההלכתי המעשי, אם ההרחבה אפשרית, אם היה מי שתמך בה. הרובד השני הוא הרובד התאולוגי: האם סביר לפטור ממצווה יהודי שמצטער בקיומה? האם רק משום שקשה ליהודי לקיים מצוות הוא יהיה פטור או שמא אנחנו אמורים לקיים מצוות עשה בכל מחיר, כל עוד זה לא פיקוח נפש?

הרובד ההלכתי-מעשי

כמה מקורות מפתיעים מציגים את העמדה שלפיה מצטער אכן פטור מכל המצוות.²⁸ בגמרא מובא סיפור על רב יהודה ששתה ארבע כוסות בליל הסדר וחלה לתקופה ממושכת, עד שבועות.²⁹ ה"ראש יוסף"³⁰ מביא את הסיפור הזה ושואל מדוע נהג כך ר' יהודה, שהרי אנו יודעים שמצטער פטור מן המצוות:

26. ב"ח, או"ח לח; שו"ת ציץ אליעזר ד, כז.

27. דין זה נלמד מהגמרא במסכת מנחות (לו ע"ב), שלומדים קל וחומר מציץ לתפילין, שכמו שבציץ אסור להסיח דעתו ממנו, כך גם בתפילין.

28. אחד המקורות המצוטט רבות בהקשר של "מצטער פטור מן המצוות" הוא שו"ת בשמים ראש (סימנים צד ורפ), הטוען כי ניתן ללמוד מהדין בסוכה שחולה (שאין בו סכנה) פטור מכל המצוות מדאורייתא, אך מצטער פטור רק ממצוות דרבנן.

29. בבלי, נדרים מט ע"ב.

30. פירוש על הטור ועל הבית יוסף מאת ר' יוסף בן שאול איסקפה (1570-1662), ראש ישיבה באיזמיר שבטורקיה.

נראה דאיכא למידק דמאי טעמא זה הא קיימא לן מצטער פטור מן המצות כל שכן הכא דאיכא היזק דעושה לו שום היזק דאין לחייבו על זה [...] אבל מי שלא היה שותהו כלל משום דשונאו או מזיק גם כן באותה שעה עצמה אמאי חייב הא מצטער פטור וכמו דאמר כן מצטער פטור מן הסוכה ומן המצות.³¹

הראש יוסף אינו מתלבט כלל בדין מצטער; ברור לו שמצטער פטור מן המצוות, ולכן הוא נדחק לפרש מדוע ר' יהודה בכל זאת דחק בעצמו לשתות. בהמשך דבריו הוא מסביר שדווקא בארבע כוסות יש פרסומי ניסא גדול, ולכן אף מצטער ומי שיחלה בעקבות השתייה מחויב במצווה זו,³² ובמצוות אחרות מצטער אכן יהיה פטור. מקצת אחרונים הלכו בעקבות הראש יוסף ופסקו גם הם שמצטער פטור מן המצוות.³³ גישתו התפרסמה בייחוד באיזמיר, מקום מגוריו, ובספר "מצא חן" ובספר "בתי כנסיות" נקטו את שיטתו.³⁴ הראש יוסף לא הביא את מקור הדין שלו לדין מצטער פטור מן המצוות, אך נראה מדבריו שהוא נסמך על קיומו המפורש של פטור כזה בדין סוכה ומבין שזוהי רק דוגמה לפטור רחב. ובלשונו: "וכמו דאמר כן מצטער פטור מן הסוכה ומן המצוות". ייתכן שלדבריו של הראש יוסף יש תמיכה במקורות קדומים יותר בדברי הרדב"ז.

נראה שהרדב"ז סובר שמצטער פטור מן המצוות משום שהוא לומד מסוכה למצטער בעלמא, וכך מציין ה"שדי חמד" בשמו.³⁵ יש שני מקרים שאינם קשורים לסוכה שבהם הרדב"ז נסמך על דין מצטער וגוזר ממנו פטור. המקרה האחד הוא בדיון על איסור תספורת בספירת העומר, שבו הרדב"ז אומר שניתן להסתפר בראש חודש אייר כי "לא עדיף האי מנהגא ממצות עשה של סוכה דקימא לן מצטער פטור" (שו"ת הרדב"ז ב, תרפז). נוסף על כך הוא לומד ממצטער בסוכה גם לחולה וסומא שאם החמיצו קריאת התורה בציבור, אינם מחויבים ללכת לשמוע מאחר ולהשלים את הפרשיות שהחמיצו.³⁶

דברים דומים אפשר למצוא עוד קודם לכן בתשובות הגאונים, שחולה שאינו יכול להתפלל פטור, ואף הם לומדים זאת מדין חולה ומצטער בסוכה.³⁷ גם האור זרוע לומד מדין מצטער בסוכה פטור דומה בנוגע לאיסור תחומין בשבת, שכאשר אדם נמצא בספינה העוגנת בחוף בשבת מותר לו לעבור על איסור תחומין במקרה שהוא מצטער

31. ראש יוסף, או"ח תעב, ו.

32. יש גם דרכים אחרות ליישוב סתירה זאת. בשו"ת מצא חן (חמץ ומצה ז, ט) כתוב שאומנם במצוות דאורייתא מצטער פטור, אך חכמים עשו חיזוק לדבריהם יותר משל תורה וקבעו כי מצטער יהיה מחויב בד' כוסות. כמו כן אפשר להציע שיש הבדל בין אדם השרוי בצער בזמן קיום המצווה לבין אדם שיהיה בצער לאחר המצווה.

33. השדי חמד (מערכת מ, כלל רכ) מביא דין זה בשם הרב בית דוד, ועיינו להלן בדברי שו"ת דברי יציב וחשוקי חמד.

34. ר' אליהו חקוק, מחכמי איזמיר במאה הי"ט, בספרו מצא חן הלכות חמץ ומצה ז, ט; הרב אברהם בן חיים ידידיה, אבן עזרא, מחכמי איזמיר (1690-1761), בתי כנסיות בית מלוא, רב.

35. שדי חמד מערכת מ, כלל רכ.

36. שם ג, תכה.

37. תשובות הגאונים ליק (מוסאפיה), נא. מובא גם בתשובות הגאונים שערי תשובה, קח.

להישאר בה מפאת מזג אוויר קשה.³⁸ כל המקורות הללו נסמכים על דין מצטער בסוכה, ומכאן שפוסקים אלו ראו במצטער בסוכה מודל ובניין אב גם לשאר מקרי מצטער במצוות אחרות.

שלא כהצעתנו כאן, החיד"א בשו"ת "יוסף אומץ" שולל את ההצעה שמצטער הוא מודל כללי ועקרוני ומציע אפשרות אחרת בקריאת דברי הרדב"ז.³⁹ החיד"א מסביר שהרדב"ז התיר את שהתיר רק מפני שהיה מדובר במנהג שבו הכלל הוא שיש להקל. אפשר להציע זאת גם בהסבר דברי תשובות הגאונים ובאור זרוע ולומר שגם שם הם פוסקים זאת להלכה רק בנוגע לדינים מדרבנן, אך אינם סוברים שבדינים דאורייתא שייך פטור מצטער, למעט המקרה של סוכה.

אכן, נראה שרוב הראשונים והאחרונים סברו שמצטער אינו פטור מן המצוות. הר"י מלוניל ובעקבותיו רבנו מנוח כותבים במפורש שבמצוות סוכה אזלינן לקולא יותר מבשאר מצוות, ומצטער בשאר מצוות אינו פטור.⁴⁰ בשאר הראשונים יש התייחסות מועטה לנושא של מצטער מלבד הפטור של מצטער בסוכה (ואולי אף בתפילין). משתיקתם של הפוסקים בנושא נראה שלא היה להם ספק שדין זה נקודתי ויחידאי ואינו חל במצוות נוספות, והם הניחו שאין מה לדון בכך כלל.

אף השולחן ערוך אינו מזכיר את פטור מצטער במצוות. מדברי הרמ"א, שאף בלילה הראשון של סוכות מצטער חייב לאכול בסוכה, אפשר להסיק שאין פטור מצטער רחב במצוות, ואפילו בסוכה הפטור מצומצם לימי החג שאינם בגדרי החיוב של הלילה הראשון.⁴¹ אחרונים נוספים, כדוגמת ה"ברכי יוסף" וה"אור שמח", יוצאים מפורשות נגד האפשרות שמצטער יהיה פטור מן המצוות.⁴²

הרובד התאולוגי-מחשבתי

השאלה התאולוגית אם ועד כמה ראוי שהאדם יתאמץ לקיים מצוות גם במחיר של צער וסבל נשאלת בעקיפין בכמה מקורות. ממקורות מסוימים נראה שהיו שסברו שיש להגביל את המחירים שעל האדם לשלם כדי לקיים מצוות, ומכאן ייתכן להסיק שדין מצטער הוא דין רחב הנוגע לכלל המצוות. בשו"ת בנין שלמה מוצעת אפשרות שהצער הוא גורם מכריע בשיקול אם לחייב אדם בקיום המצוות גם בנוגע להוצאת ממון:

ומיהו קצת יש מקום להביא ראייה דאינו מחוייב להכניס עצמו בחולי וצער הגוף בשביל מצות עשה ואף דלא יגיע סכנה מזה, מהא דמבואר בשו"ע או"ח סי' תרנ"ז דאינו מחוייב ליתן כל ממונו בשביל מצות עשה, ואפשר דיש ללמוד

38. אור זרוע ב, הלכות ערב שבת, ו.

39. שו"ת יוסף אומץ, מ.

40. ר"י מלוניל על הרי"ף, סוכה י ע"ב; רבנו מנוח על הרמב"ם, הלכות שופר וסוכה ולולב ו, ב.

41. רמ"א, או"ח תרמ, ד. ועיינו בכלבו (ע"א) בשם ר' שלמיה, שביליה הראשון הכתוב קבעו חובה כמצה, ולכן כולם חייבים תמיד בלילה הראשון.

42. ברכי יוסף, או"ח תעב; אור שמח סנהדרין טו.

מזה דהוא הדין דאינו מחוייב להכניס עצמו בצער וחולי בשביל מצות עשה, דהא צער הגוף וחולי עדיפא לאנשי מממונא (שו"ת בנין שלמה מז).

ממסכת כתובות אנו יודעים שאף במצוות צדקה נקבע שאסור לאדם להוציא יותר מחומש מנכסיו: "א"ר אילעא: באושא התקינו, המבזבז - אל יבזבז יותר מחומש" (בבלי, כתובות נ ע"א). הרמב"ם מרחיב את האמירה הזאת גם למצוות אחרות: "אלא כל המפזר ממונו במצות אל יפזר יותר מחומש" (הלכות ערכין וחרמין ח, יג).⁴³

עניין דומה נראה בשאלת הטרחה שאנו מצווים לטרוח בעבור מצוות. בדין זה אין לנו גדרים ברורים, והאחרונים דנים בעקבות הסוגיות השונות בגמרא מהי כמות הטרחה הנצרכת.⁴⁴ בנוגע לדינים דרבנן השולחן ערוך פוסק שצריך לטרוח וללכת עד ד' מילין לפניו, וצריך לחזור עד מיל לאחוריו. דין זה נזכר גם בנוגע לנטילת ידיים ותפילה במניין.⁴⁵ אחרונים נוספים דנים במקרים אחרים של טרחה, וה"נשמת אדם" מנסה להוכיח מהגמרא שאין צריך לעקור מביתו כדי לילך לעיר אחרת על מנת לקיים מצווה.⁴⁶ לפי זה אפשר לטעון שההלכה קובעת גבולות לרמת ההתמסרות הנדרשת מן האדם לשם קיום מצוות, ומכאן שהאדם מחויב להתאמץ למען קיום המצוות, אך רק עד גבול מסוים.

בעל שו"ת "בשמים ראש" מזכיר בהקשר של מצטער דין דומה שהמצוות צריכות להיות בנועם, משום "דהתורה לחיים ניתנה, ואין זה דרכי נועם" (שו"ת בשמים ראש צד). דין זה מבוסס על הגמרא בסוכה הדנה במצוות לולב.⁴⁷ ההצעה לזהות "כפת תמרים" עם כופרא נשללת שם על פי הנאמר במשלי: "דְרָכֶיךָ דְרָכֶי נָעִם וְכָל נְתִיבוֹתֶיךָ שְׁלוֹם" (משלי ג, יז). לדעת אב"י, התורה לא הייתה מצווה אותנו לקחת כופרא, שהוא צמח קוצני כלולב, שהרי דרכי התורה הן דרכי נועם. הרלב"ג בפירושו על הפסוק במשלי כותב בהקשר זה: "הנה דרכי התורה הם דרכים שינעמו וימתקו מאד לאדם כי לא העמיסה על האדם שום מעמס יקשה לו אבל כל מה שבה מן המצוות והאזהרות הם דברים ערבים ורצויים בעצמותם".

אם נחזור לשאלת המצטער, נראה שיש מקום לומר שמצטער פטור מן המצוות בכללן. כמו שיש גבול לצער ממון או לצער פיזי של האדם, וכמו שהתורה רואה חשיבות שהמצוות יהיו בנועם, כך אפשר גם לומר שאכן מצטער יהיה פטור מלקיים מצוות. דרכי התורה נעימות ואינן אמורות להעמיס על האדם מעמס שיקשה עליו, ולכן אם הוא מצטער ומרגיש שהמעמס גדול מדי, אולי הוא פטור.

43. אומנם צריך עיון מתי חל דין זה, ועיינו בביאור הלכה תרנו ובשו"ת מנחת אשר בראשית סימן לח על בזבז יותר מחומש **ממונו** על מצוות.

44. עיינו בשו"ת מנחת אשר בראשית סימן לט, הדין בטורח שחייב בו אדם לקיים מצוות עשה.

45. שולחן ערוך, או"ח קסג, א; שם צ, טז.

46. נשמת אדם, כלל סח. הדבר יהושע דן בנושא זה וכותב שאולי אין חיוב טרחה בכל המצוות: "לכן נראה לא חייבה התורה אדם בעשיית מצוה אלא ביכול לעשות בלי טרחה יתירה ממה שאותו המצוה צריך לה אבל אם אי אפשר לו לעשות אלא אם כן יטריח בה יותר ממה שבדרך כלל מצוה זו צריכה לטרחא הוי ליה כאינו יכול לעשותה" (דבר יהושע א, א).

47. בבלי, סוכה לב ע"א.

ואולם אמירות רבות בחז"ל מוכיחות את ההפך הגמור. בעל ה"דברי יציב", האדמו"ר מקלויזנבורג, מצטט מקורות מחז"ל ומהרמב"ם וכותב כך: "ובודאי שחייב להתייגע ולהצטער בקיום המצוות, ואין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה, וברמב"ם פ"א מתלמוד תורה ה"ח כל איש ישראל חייב בתלמוד תורה וכו' בין בעל יסורין בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כוחו וכו'" (שו"ת דברי יציב, חו"מ עט). אם כן, הדברי יציב מוכיח מדברי ריש לקיש, "מנין שאין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה", שיש חובה להתייגע ולהצטער בקיום מצוות.⁴⁸ וכדברי המשנה באבות, "כך היא דרכה של תורה פת במלח תאכל [...] וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל" (אבות ד, ו). אפילו רבא עצמו, שמביא את הפטור של מצטער בסוכה ובעלייה לרגל, סובר כי "מצוות לאו להנות נתנו" (בבלי, ראש השנה כח ע"א). מצוות אינן דבר שבא בקלות, ומקיימים אותן גם כשאיננו נהנים וכשלא נוח לנו. על כל אדם מוטל להתמסר לקיום מצוות.

הוכחה לכך אפשר לראות גם במעשיהם של תלמידי חכמים. כפי שהזכרנו, במסכת נדרים מסופר על ר' יהודה שהיה שותה ארבע כוסות בפסח אף שבעקבות השתייה המרובה חלה מפסח ועד שבועות.⁴⁹ במשנה בשקלים מסופר שבן אחיה היה ממונה על חולי מעיים במקדש.⁵⁰ הסיבה לקיומו של תקן מיוחד כזה הייתה שאכילת בשר הקורבנות המרובה גרמה לכהנים רבים בעיות רפואיות במעיים. הסיפורים הללו מראים לנו שחכמים עצמם חשבו שיש חובה להצטער בעבור המצוות ואף להביא את עצמנו לידי חולי.

ד. בין פטור גורף לפטור חלקי

תנועת המוטלת בין המקורות השונים, אלו שמצדדים בפטור רחב ומקיף במקרי מצטער מצד אחד ואלו שמצדדים בפטור מצומצם מצד שני, מולידים אפשרות הלכתית מעשית מאוזנת יותר. מקצת הפוסקים בתקופת האחרונים ניסו ליישב בין הגישות בדין מצטער ומציעים אופציות ביניים, שיש הרחבה של דין מצטער מעבר למצוות סוכה, אך לא לכל המצוות.

הדברי יציב מציע שאפשר להרחיב את הפטור של מצטער לשאר מצוות, אלא שהוא מחלק בין מצוות בין אדם למקום לבין מצוות בין אדם לחברו:

וכשאני לעצמי היה נראה לומר לחלק בין מצוות שבין אדם למקום לבין מצוות שבין אדם לחבירו, **דאפשר שלא חייבתו תורה להצטער כל כך בשביל חבירו וכמו דחיי קודמין**. ועל כל פנים בכהאי גוונא דשייך לומר חייך קודמין היה מקום לפטור מלא תעמוד במקום צערא, ולזה הביא המג"א ראייה דחייב להצטער שלא יגלה ודו"ק (שו"ת דברי יציב, חו"מ עט).

48. בבלי, ברכות טג ע"ב.

49. בבלי, נדרים מט ע"ב.

50. משנה, שקלים ה, א.

אם כן, לפי הדברי יציב ההלכה הקובעת "חייך קודמים לחיי חברך", הנוגעת ליחסים שבין אדם לחברו, מלמדת עיקרון חשוב במצוות שבין אדם לחברו. עיקרון זה כולל את המגבלה של מצוות אלו, שאין אדם חייב להצטער עליהן. ואולם במצוות שבין אדם למקום ראוי להצטער בקיום מצוות. לפיכך דבריו אינם עולים בקנה אחד עם הדוגמה המובהקת ביותר לפטור מצטער דווקא במצוות סוכה, שהיא מצווה שבין אדם למקום.

הרב יצחק זילברשטיין הציע שבמצב של צער גדול ביותר מצטער פטור מן המצוות:

ויתכן שאפשר שלהלכה למעשה אין מחלוקת בין הפוסקים, **שהכל תלוי בגודל צערו**, שכיון שפסק הרמ"א (סימן תרנו) שמי שאין לו אתרוג, או שאר מצוה עוברת, אין צריך לבזוז עליה הון רב, וכמו שאמרו המבזוז אל יבזוז יותר מחומש, אם כן הכל תלוי בגודל צערו, שאם יש לו צער גדול שהיה מבזוז עליה חומש מנכסיו פטור, אך אם צערו קטן, ואינו שוה לו חומש מנכסיו, חייב להתאמץ כדי לקיים המצוה (חשוקי חמד, מגילה ג ע"א).

החשוקי חמד מנסה ליישב את דברי הפוסקים המרחיבים את פטור מצטער עם דברי הפוסקים המצמצמים ומציע שכולם מסכימים שבצער גדול יהיה המצטער פטור מן המצווה. לדבריו, גם הראש יוסף ושאר האחרונים הסוברים כי מצטער פטור מתכוונים למקרים של צער גדול בלבד ולא לפינוק, וככלל אדם מחויב להתאמץ בקיום המצוות.

סיכום

ראינו במאמר שימוש רחב בפטור מצטער, מעבר למצוות סוכה. בתחילה בחנו כיצד אפשר להשליך מפטור מצטער בסוכה על מצוות אחרות, וראינו שבמקרה שהצער מונע מהאדם את היכולת לקיים את המצווה בשלמותה, הוא יהיה פטור ממנה. אחר כך דנו בשאלה אם מצטער פטור מכל המצוות ואם יש אפשרות לומר שאף במקרה שהמצטער מסוגל טכנית לקיים את המצווה, הוא פטור ממנה בגלל צערו.

ראינו שדין מפורש של "מצטער פטור מן המצוות" מופיע רק בתקופת האחרונים במספר מקורות מצומצם.⁵¹ אומנם אפשר למצוא רמזים במקורות מוקדמים למושג של מצטער במצוות,⁵² אך בשום מקום דין מצטער אינו מוצג מפורשות כפטור בהיקף נרחב כזה. השיטה הפוסרת את המצטער מכל המצוות נראית דעת יחידים ואף אינה מתקבלת על הדעת, שהרי על פי מסורת פסיקת ההלכה קשה לומר שזו ההלכה בלי שדין זה יופיע במפורש במקור מוקדם יותר ובמקורות שהם בלב הקונצנזוס ההלכתי. גם מצד ההיגיון קשה להרחיב את פטור מצטער, שהרי הסכנות בדין זה ברורות מאוד, וכדברי האדמו"ר מקלויזנבורג:

51. ראש יוסף, מצא חן, בתי כנסיות.

52. תשובות הגאונים, אור זרוע, רדב"ז.

לפי עניות דעתי סברא זו מוכרחת לחלק בין סוכה לשאר מצוות, דהרי התם פטרינן אף המצטער מפני הזבובים ופרעושים [או"ח סי' תר"מ ס"ד], **ואם נאמר כן בשאר מצוות בטלת כל מצוות שבתורה** (שו"ת דברי יציב, חו"מ עט).

הדברי יציב מעיר בצדק שאם נרחיב את פטור מצטער בכל המצוות, יתבטלו כל המצוות כולן. מי אינו מצטער באכילת מצה? מי אינו מצטער ממצוות מילה? מי אינו מצטער משביתת מלאכה בשבת ויום טוב? ברור שלא סביר לפטור ממצוות בגלל הצער שנגרם מזבוב חולף.⁵³

שאלה מעניינת שראוי לדון בה היא מדוע בתקופת הראשונים אין מי שמעלה בדעתו להציע שיש פטור רחב של מצטער בכל המצוות, ואילו בתקופת האחרונים צץ הרעיון ונדון כאפשרות הלכתית העומדת על הפרק. נדמה שבתקופת הראשונים, בזמן שנאלצו למסור את נפשם על אמונתם ותורתם ועל קיום מצוות, לא היה אפשר בכלל להעלות על הדעת שמצטער יהיה פטור. הרי כל מצווה שהם קיימו דרשה מסירות נפש עצומה, ולקיומה נלווה צער גדול מאוד, שלא לדבר על מצבים שבהם מסרו את נפשם ממש כפשוטו. לכן נראה שאף אילו היינו רוצים באמת לומר שיש שיטה הפוטרת מצטער במקרים אחרים מסוכה, היא נעלמה בתקופת הראשונים, אחרת היו כל המצוות בטלות.

בתקופת האחרונים היה אפשר להעלות מחדש סברה זאת, בפרט שהתגברו אז ביותר בתודעה הציבורית הרגישות האנושית וההבנה לנפש האדם ולצערו. אומנם גם בתקופת האחרונים ידע עם ישראל סבל וכאב רבים, וייתכן שזה מסביר גם את ההתנגדויות הרבות שיש להרחבה כזו גם בין האחרונים. כך האדמו"ר מקלויזנבורג, מחבר שו"ת דברי יציב, שעבר את אימי השואה ומסר אז את נפשו על קיום המצוות, אינו מסוגל לדמיון אפשרות שמצטער יהיה פטור מן המצוות, ולכן הוא חושש "אם נאמר כן בשאר מצוות בטלת כל מצוות שבתורה".

נטיית ליבי היא לומר שלהלכה אין אפשרות לתת למצטער פטור גורף מן המצוות, ולקביעה כזו יש השלכות רבות על שאלות מטרידות בדורנו. מתברר שהסבל האנושי והקושי בקיום מצוות אינם מובילים אוטומטית לפטור, ועם זאת פסיקת החשוקי חמד עדיין חשובה, שכן במקרים של צער מאוד גדול, כדוגמת אנשים המתמודדים עם מחלת נפש, יש מקום לדון בפטור מצטער. פטור זה יאפשר להימנע מדיון בהגדרתם "שוטה" וכדומה, אך ייתן ביטוי לסבלם ומקום להשלכות הלכתיות מעשיות.⁵⁴

הסוגיה חשובה ביותר גם אם אין מתמקדים במקרים מיוחדים של אנשים שהעמידה לנוכח ההלכה גורמת להם סבל יום-יומי, מפני שאפשר ללמוד ממנה רבות. ממגבלות הדין אנו לומדים על המאמץ הנדרש בקיום המצוות, ומן הדין עצמו אנו לומדים על

53. והרי אנו יודעים גם מהמשנה שבזמן התפילה "ואפילו נחש כרוך על עקבו לא יפסיק" (משנה, ברכות ה, א).
54. להרחבה בנושא ראו: יונתן רוזנצוויג וד"ר שמואל הריס, **נפשי בשאלתי - הלכות בריאות הנפש**, ירושלים תשפ"ב, עמ' 38-41, ובייחוד בהערות שם.

מידת הרגישות למצטער בחברה ועל ההתחשבות בצרכיו. גם הסיבה לפטור מצטער מלמדת על מידת החיוניות הנדרשת לקיום מצוות: כוונה, ריכוז ושמחה.

אומנם ייתכן לומר ששמחה במצווה אינה סותרת את פטור מצטער. כך כתב הרמב"ם:

השמחה שישמח אדם בעשיית המצוה ובאהבת האל שצוה בהן, עבודה גדולה היא, וכל המונע עצמו משמחה זו ראוי להפרע ממנו שנאמר (דברים כ"ח) **תחת אשר לא עבדת את ה' א-להיך בשמחה ובטוב לבב (הלכות שופר וסוכה ולולב ח, טו)**.

המגיד משנה על אתר פירש את דברי הרמב"ם כך:

ועיקר הדבר הוא שאין ראוי לו לאדם לעשות המצות מצד שהן חובה עליו והוא מוכרח ואנוס בעשייתן אלא חייב לעשותן והוא שמח בעשייתן ויעשה הטוב מצד שהוא טוב ויבחר באמת מצד שהוא אמת ויקל בעיניו טרחן ויבין כי לכך נוצר לשמש את קונו וכשהוא עושה מה שנברא בשבילו ישמח ויגיל לפי ששמחת שאר דברים תלויים בדברים בטלים שאינן קיימים אבל השמחה בעשיית המצות ובלמידת התורה והחכמה היא השמחה האמיתית.

מדברי שניהם נוכל ללמוד שאנו אמורים לשמוח בעשיית המצווה. אומנם פעמים רבות זאת עבודה קשה נפשית ופיזית, אך אם נצליח במשימה זו, יש סיכוי שנצליח שלא לראות את הטורח והצער במצוות ונשמח באמת, כי עשיית המצוות היא השמחה האמיתית.